

מרדכי אלטשולר

פינוי ומנוסה בימי המלחמה הסובייטית-גרמנית*

הקדמה

ברית-המועצות הייתה המדינה היחידה ביבשת אירופה שהותקפה על-ידי גרמניה הנאצית ורק חלק ממנה נכבש. להבדיל ממדינות ניטרליות שאליהן התפנו אזרחים של מדינות אחרות שחיפשו מקלט מהשלטון הנאצי, בברית-המועצות התקיימה תופעה ייחודית שבה פונו לעורף אזרחים סובייטים – פינוי שהיה אחד המבצעים הגדולים בהיקפם במלחמת העולם השנייה. בין 12 ל-17 מיליון נפש הגיעו לסיביר, לאוראל ולאסיה התיכונה.¹ נוסף על כך, במחצית השנייה של 1941 פונה לעורף, למרחק של אלפי קילומטרים, ציוד של עשרות אלפי מפעלים, כמבצע שהשפיע רבות על מהלך המלחמה ועל תוצאותיה.²

- * מורסם לראשונה באנגלית: Mordehai Altshuler, “Evacuation and Escape during the Course of the Soviet-German War”, *Dapim: Studies on the Holocaust*, 28, 2 (2014), pp. 57-73
- 1 Semen Shveibush, “Evakuatsiia i sovetskie evrei v gody katastrofy”, *Vestnik Evreiskogo Universiteta v Moskve* 2, 9 (1995), pp. 36-55; idem, “Evakuatsiia, reevakuatsiia, antisemitizm “Escape v SSSR vo vremia Shoa”, *Zametki po evreiskoi istorii* 10, 157 (2012) and Evacuation of Soviet Jews at the Time of Nazi Invasion: Policies and Realities”, in: L. Dobroszycki and J. S. Gurock (eds.), *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941-1945*, Armonk, Leonid Smilovitskii, “Evreiskie bezhentsy i עוד ראו: N. Y.: M. E. Sharpe (1993), pp. 77-104 evakutsiia – neraskrytaia stranitsa Kholokosta. K postanovke problemy – Natsistskaia politika genotsida na territorii Vostochnoi Evropy”, *Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Moskva (26-28 aprelia 2010 goda)*, Moscow: Fond istoricheskoi pamiaty (2010), pp. 350-367
- על הפינוי מביילורוסיה המזרחית ראו גם: שלום חולבסקי, “השלטונות הסובייטיים ופינוי היהודים עם פרוץ מלחמת רוסיה גרמניה בתחומי ביילורוסיה המזרחית”, בתוך: דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים (1985), חטיבה ב, כרך 2, עמ' 187-190. הוועד היהודי האנטי-פשיסטי הזמין מהדמוגרף לייב זינגר ספר על יהודי ברית-המועצות בפינוי. המחבר מסר את כתב היד של התיכור בשלהי 1944. ב-19 במאי 1945 שלח המזכיר האחראי של הוועד שכנא אפשטיין מכתב לזינגר והודיע לו כי הספר נפסל ולא יצא לאור (את צילום המכתב מארכיון הוועד מסר לי פרופ' שמעון רדליך, ועל כך נתונה לו תודתי).
- 2 G.A. Kumanev, “Sovetskaia ekonomika i evakuatsiia 1941”, *Soviet Union* 1-3 (1991), pp. 178; idem, “Voennaia perestroika ekonomiki”, *Velikaia Otechestvennaia voina, 1941-1945*, Moscow (1998), book 1: *Surovye ispytaniia*, pp. 385-395; Marina Potemkina, “Evakonaselenie v Ural skom tylu: opyt vyzhivaniia”, *Otechestvennaia istoriia* 2 (2005), pp. 86-87

אשר לאוכלוסייה היהודית, השלטון המרכזי לא גיבש מדיניות מיוחדת לפינויה, אף שידע כי מצפה לה גורל אכזר. רק במקרים מעטים הרשויות עודדו יהודים להימלט, וגם אז היו אלה יוזמות מקומיות ולא תוצאה של מדיניות כללית. האפשרויות שעמדו לפני היהודים היו להימלט או להישאר תחת הכיבוש הגרמני, ולמעשה לבחור בין הסיכוי לחיים לבין מוות כמעט בטוח. פינוים ומנוסתם של יהודי ברית-המועצות בזמן מלחמת העולם השנייה הם מפרשיות השואה שטרם זכו לתשומת לב ראויה במחקר.

אמנם בעורפה של ברית-המועצות שרר רעב ושיעורי התמותה היו גבוהים, אולם עם פרוץ מבצע ברברוסה נרצחו באכזריות המוני יהודים, ומספרם של היהודים שעלה בידם להגיע לעורף היה קטן בהרבה ממספר היהודים שביקשו להימלט אליו. הגרמנים הפציצו רכבות שהיו בהן בורחים, והמטוסים הגרמניים ירו על שיירות הנמלטים. היו גם מקרים שיהודים נמלטים הגיעו ליישובים שהגרמנים כבר כבשו אותם, ומשום כך נאלצו לשוב על עקבותיהם. כך למשל סיפרה דינה גרמן (1921),³ שהתגוררה עם משפחתה בעיירה קריז'ופול (Kryzhopol)⁴ שבמחוז ויניצה (Vinnitsa): הוריה עבדו באחד הקולחוזים שבסביבה ועם התקרבות הגרמנים קיבלו עגלה ובאמצעותה נמלטו חמשת בני משפחתה. כשהגיעו ליעדם כבר היו בו גרמנים והם החליטו לחזור כלעומת שבאו.⁵ בעדותו לימים מסר בוריס מז'בובסקי (Mezhebovskii; 1919) כי הנהלת הקולחוז שבו התגורר נתנה להוריו עגלה רתומה לסוסים, וכשהגיעו לאחד היישובים כבר היו בו גרמנים. המשפחה נותרה במקום והוריו נרצחו עם כל יהודי היישוב.⁶ מקרים אלה ועוד רבים אחרים מעידים על כך שבפעולות אלה קשה לראות פינוי.

פינוי ומנוסה

המונח אבְּקוּאצִיָּה (Evakuatsiia) מצביע על פעולה מתוכננת בעלת מטרת מוגדרת הננקטת על-ידי הרשויות. אולם בין המפונים היהודים מברית-המועצות, לאחר פלישת הגרמנים לשטחה במסגרת "מבצע ברברוסה", היו גם מי שסירבו להימלט לעורף מרצונם, כפי שמספר הסופר ולדימיר פופוב (1907). פופוב כותב בספרו כי באוגוסט 1941 פונה אחד המפעלים באזור הדונבאס (Donbass), שבשל חשיבותו הרבה סופקו לו רכבות אחדות. כל עובדי המפעל על משפחותיהם יכלו לעזוב בצורה מסודרת, ומנהל המפעל אף ביקש לתת לעובדים תעודות פינוי. בפגישות עם העובדים התברר כי חלק מהם מסרבים להתפנות ומעדיפים להישאר במקום, ואחת מנשות העובדים אף אמרה לבעלה: "הרי אתה אינך קומוניסט ואינך יהודי".⁷

3 המספר מציין את שנת הלידה של העד.

4 בעיירה זו ישבו עד המלחמה כ-1400 יהודים, יותר משליש מן התושבים.

5 עדות דינה גרמן, ארכיון יד ושם (איו"ש), O.3/5172, עמ' 5; לעדויות דומות ראו: דבורה לנדמן (1925), שם, O.3/5459, עמ' 3-2; Garri Fel'dman (ed.), *Zabveniiu ne podlezhit*, Zhitomir: Polissia (2000), p. 67.

6 <http://iremember.ru/svyazisti/mezhebovskiy-boris-veniaminovich.html>

7 Vladimir Popov, *Sobranie sochinenii v trekh tomakh*, Moscow (1973), vol. 1: *Stal' i shliak*, part 1, chap. 8-10.

זינובי גורדון (1936) זוכר כי רוב בני משפחתו סירבו להימלט מהעיר סטלינו (Stalino),⁸ ורק לאחר שאביו התעקש ושכר עגלה הם הגיעו ליישוב קטן ושם עלו על רכבת שהסיעה אותם לקזחסטן.⁹ ניצולים אחדים ציינו בזיכרונותיהם כי בין המפונים, או הנמלטים, היה חלקם של היהודים גדול, בעוד שבקרב האוכלוסייה הכללית לא הייתה נטייה למנוסה.¹⁰ ב-28 במרץ 1942 כתב המשורר בוריס סלוצקי¹¹ מהחזית אל אחיו כדלקמן: "האוכלוסייה המקומית מפחדת מהפינוי יותר מאשר מכל דבר בעולם".¹²

המונח "מנוסה" (Begstvo), להבדיל מפינוי, מתאר יוזמה פרטית של אנשים הנמלטים מסכנה הנשקפת להם. החלטה על מנוסה תלויה במידה רבה בהערכה של גודל הסכנה, בתושייה, בתנאים הקונקרטיים המאפשרים לנוס, כגון אמצעי תחבורה, במצב המשפחה, באווירה הכללית וכיוצא באלה. הן המפונים והן הנמלטים מכונים בתיעוד הסובייטי "מפונים", ובמונח זה השתמשו גם מרבית העדים ששרדו, על-אף שסיפורם מצביע במפורש כי החליטו לנוס ביוזמתם שלהם.¹³ כשנשאל אחד מהבורחים (1921), ששירת באותם ימים בצבא הסובייטי, אם הוריו פונו מאחד הקולחוזים היהודיים בקרים, הוא השיב: "כן, הורי פונו. בעלה של בת דודתי, האדמירל בונדרנקו [Bondarenko] [...] שלח משאית מסימפורופול [Simforopol], והורי, הוריו ואחיו [של בונדרנקו] עזבו ברגע האחרון. דודי [...] הציל שלוש משפחות".¹⁴ יהודי אחר (1926), שמשפחתו נמלטה מהעיר צ'פוביצ'קי (Chepovichki)¹⁵ שבמחוז ז'יטומיר, סיפר כי אמו ושני אחיו הצליחו להימלט רק הודות לכך שלפני התגייסותו דאג אביו שיהיו להם סוסים.¹⁶

גם הפינוי והמנוסה מכפרים בנפות שבדרום אוקראינה שבהם התגוררו יהודים התנהלו בחוסר סדר איום וללא כל תיאום.¹⁷ על המצב בכפרים שבסביבות ברדיצ'ב (Berdichev) סיפרה טטיאנה

- 8 ערב המלחמה היו בעיר סטלינו (כיום דונצק, Donetsk) כ-25,000 יהודים, שהיוו 5.4 אחוזים מתושביה.
- 9 Zinovii Gordon, "Kak eto bylo", *Evreiskii kamerton*, September 25, 2007.
- 10 עדותה של שרה נוטובה (Nutuva), המדור לתיעוד בעל פה (מת"ב) במכון ליהדות זמננו, 3(202); טניה מזלין (Maizlin; 1913), שהתפנתה מהעיר רומני (Romny), ציינה כי האוקראינים לא נטו להתפנות. שם, 21(202).
- 11 בוריס סלוצקי (Slutskii) נולד בעיר סלוביאנסק (Slaviansk) ב-1919. בשנת 1941 סיים בית ספר למשפטים ומכון לספרות במוסקבה, ובאותה שנה ראו אור בדפוס שיריו הראשונים. בשנים 1941-1945 היה בחזית, ואחרי המלחמה פרסם כמה קובצי שירה ומאמרים רבים בנושאים ספרותיים. כמו כן תרגם מיידש לרוסית, ובתקופת ההפגשה השתתף בסאמיזדאט (Samizdat - ספרות שפורסמה ביוזמה עצמית ללא צנזורה). ברבים משיריו מודגש ההיבט היהודי.
- 12 "Desiat' frontovykh pisem Borisa Slutskogo", *Zvezda* 5 (2004), p. 164.
- 13 ראו: עדות איטה לפסקר (לנדבוים) [Lapsker [Landboim]; 1926]; מת"ב, 136(217).
- 14 *Vospominaniia zhitel' evreiskikh poselenii v Krymu, Simferopol'* (2004), p. 95.
- 15 לפי המפקד שנערך ב-1939 מנתה האוכלוסייה היהודית במקום 673 נפש.
- 16 עדות לפסקר (לנדבוים), מת"ב, 136(217).
- 17 עדות יעקב בלומשטיין, שם, 129(217).
- 18 I. Shaikin and M. Ziabko, "Natsistskii genotsid v evreiskikh zemledel'cheskikh koloniakh

פטרבורגסקיה (Peterburgskaia; 1916), שביוולי 1941 עזבה את העיר עם בנה בן השש. לאחר הליכה של עשרות קילומטרים העלה אותם איכר על עגלתו ולאחר מכן אספה אותם משאית צבאית והובילה אותם לחרקוב. כאן הם עלו על רכבת שנסעה לקויבישב (Kuibyshev) ומשם הגיעו לאסיה התיכונה.¹⁸ בני משפחת גולבריך נמלטו מוויטבסק (Vitebsk)¹⁹ ב-8 ביולי 1941. לימים כתב על כך הבן יפים (1921) בוו הלשון:

ליוויתי את אמי, אחותי ואחי הקטן לתחנת הרכבת. ברציף עמדה רכבת נוסעים ומסביבה חיילי הצבא האדום [...] את משפחותיהם של מפקדי הצבא דחפו לתוך [הרכבת], ולאחרים לא נתנו להיכנס. רב סרן [מאזיר] בלתי מוכר לקח את המיטלטלים שלנו ואמר: "לכו אחריי" [...] הוא עקף את השומרים [...] ודחף אותנו לרכבת.²⁰

על המנוסה מאורשה (Orsha)²¹ סיפר חייל ששירת בצבא האדום: "ביחד עם בני המשפחה הלכנו כשבועיים [מאורשה] לסמולנסק [...] החזקתי בעגלה מתוך שינה [...] לבסוף הגענו תוך קשיים לטפלושקה [Teplushka, קרון משא שהותאם לאנשים ובו תנור] ונסענו מזרחה."²² ברור שבין פעולות מעין אלה לבין פינוי במשמעות המקובלת של המונח אין הרבה מן המשותף. קשה אפוא להבחין בין מפונים לבין נסים מיוזמתם, כפי שעולה מעדותה של פרידה גרוזמן (1920), ילידת היישוב הקטן סמוטריצ'י (Smotrichi)²³ שבמחוז קמנץ-פודולסקי (Kamenets-Podol'skii). לאחר שסיימה בית ספר אוקראיני נסעה גרוזמן ללמוד כימיה באודסה, ועם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית נותק הקשר בינה לבין בני משפחתה. היא עזבה בדרך הים את אודסה ביוזמתה והצטרפה להמוני הפליטים שנעו מזרחה ברגל ובעגלות. בדרך אספה אותה משאית צבאית והסיעה אותה לאחת מתחנות הרכבת, וכך הגיעה לעורף.²⁴ כל מי שהגיע לעורף, בין שבאופן מאורגן ובין שביוזמתו, נתקבל כ"מפונה".²⁵ לנוכח הערפול במונח "מפונים" מן הראוי להבחין בין מדיניות הפינוי לבין הפינוי והמנוסה הלכה למעשה.

Luga Ukrainy", *Katastrofa i opir Ukraïns'kogo evreïstva (1941-1944)*, Kiev (1999), pp. 154-169.

18 עדותה של טטיאנה פטרבורגסקיה. בשנות התשעים ערך המכון ליודיקה בקייב יותר ממאה ראיונות בנושא "חיי היהודים באוקראינה במאה העשרים" (להלן: "ראיונות יודאיקה"). תודתי לד"ר פינברג שאפשר לי להשתמש בחומר זה.

19 ערב המלחמה מנה היישוב היהודי בוויטבסק 37,000 נפשות, כרבע מאוכלוסיית העיר.

20 Efim Gol'braikh, "Sviashchennaia voïna", *Ia pomniu*, Moscow (2010), p. 76.

21 בעיירה זו מנתה האוכלוסייה היהודית ערב המלחמה כ-8,000 נפש.

22 Leontiy Brandt, <http://iremember.ru/razvedchiki/brandt-leontiy-veniaminovich.html>

23 ערב מלחמת העולם השנייה נחשבה עיירה זו לכפר; התגוררו בו יותר מאלף יהודים, כ-18 אחוזים מתושבי.

24 עדות פרידה גרוזמן, מת"ב, 39 (202).

25 גם אורחיה לשעבר של פולין, שלפי הסכם של ברית-המועצות עם ממשלת פולין הגולה שוחררו מהגלות וממתנות ההסגר הסובייטיים והגיעו לאזורים שבהם נמצאו מפונים רבים, נרשמו כמפונים. ממתנות של קומי אסס"ר (Komi ASSR) בלבד שוחררו עד אמצע דצמבר 1941 בסך הכל 50,375 אורחים לשעבר של פולין,

מדיניות הפינוי

אף שברית-המועצות התכוננה לאפשרות של מלחמה, לא היו לה תוכניות מגירה אופרטיביות לפינוי. אמנם בשנים 1939-1941 פעלה "ועדה מלחמתית-תעשייתית ליד הממשלה" (Voenno-promyshlennaia komissiiia), שלכאורה עסקה בכך,²⁶ אך ההנחה הייתה כי במקרה של התקפה תועבר החזית לשטח האויב. יוצאת מכלל זה הייתה עיריית מוסקבה, שכבר ב־21 באפריל 1941 קיבלה החלטה לשיפור ההגנה האווירית של הבירה. כתוצאה מהחלטה זו ובשל החשש מהסכנות שארבו ליותר מארבעה מיליון תושבי העיר, הקים ראש העיר וסילי פרונין (Pronin)²⁷ ועדה שאמורה הייתה לגבש תוכנית לפינוי בימי מלחמה של כמיליון נפש ממוסקבה. התוכנית נמסרה לסטלין, אך ב־5 ביוני 1941 הוא הורה לפזר את הוועדה. לפרונין נאמר כי אם יהיה צורך לארגן פינוי יודיעו לו על כך.²⁸

בחודשים הראשונים למלחמה הייתה ההנהגה הסובייטית נתונה בצבת של סתירות. מצד אחד היא ביקשה לשמור על שלטון וסדר באזורים הסמוכים לחזית, ומצד אחר היא הבינה כי לנוכח ההתקדמות המהירה של הוורמכט מן ההכרח להעביר לעורף מפעלים וכוח אדם שיסייעו למאמץ המלחמתי. בהוראה של נשיאות הוועד הפועל של ברית-המועצות מ־22 ביוני 1941 נאסרו כניסה לאזורים שהוכרו בהם מצב מלחמה (Voennoe polozhenie) ויציאה מהם.²⁹ במעמד זה נמצאו הארצות הבלטיות, כל הרפובליקה של ביילורוסיה וחלק משטחי אוקראינה. ההוראה נועדה למנוע את הנדידה העצומה של האוכלוסייה – נדידה שהסופר הרוסי קונסטנטין פדין (1892-1977) תיאר בזו הלשון: "לידי הקופות בתחנת הרכבת הייתה המולה גדולה שכמעט עברה לתגרות ידיים. התורים [לקופות] הגיעו עד לרחוב [...] בתחנות של צומתי רכבות התרכזו המוני אנשים שנשארו על הרציפים בציפייתם לרכבת הבאה".³⁰

.*Organy gosudarstvennoi bezopasnosti* (2000), vol. 2, book 2, p. 404; vol. 5, book 2, p. 486

לפי נתונים סובייטיים רשמיים, בינואר 1943 היו בתחומי ברית-המועצות בערך 103,000 יהודים אחרים לשעבר של פולין. A. Chevardin, "Sud'ba pol'skikh spetspereselen'tsev (1941-1943) v Ural'skom regione", *Izvestiia Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta* 55 (2008), pp. 226-233; idem, "Deiatel'nost' Sverdlovskogo oblastnogo pravleniia Soiuza pol'skikh patriotov v 1944-1946",

Izvestiia Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta 63 (2009), pp. 223-230

ג"א קומניוב, החוקר המובהק של נושא הפינוי, כתב כי לא היו למעשה תוכניות קונקרטיביות לפינוי שהוכנו מראש. אמנם הוועדה התעשייתית-מלחמתית הכינה טיוטות מסוג זה, אך הן לא הובאו לדיון של ממש, בדיעה כי עמדתו של סטלין כלפי הנושא שלילית מאוד. G. A. Kumanev, "Narodnoe khoziaistvo – frontu", *Velikaia Otechestvennaia voina, 1941-1945*, book 1: Surovye ispytaniia, Moscow: Nauka (1998), p. 389

26 וסילי פרונין (1905-1993) כיהן כיושב ראש הסובייט של העיר מוסקבה מאפריל 1939 ועד דצמבר 1944.

27 Kumanev, "Sovetskaia ekonomika", pp. 152-153

29 *Kommunisticheskaia partiia v Velikoi Otechestvennoi voine, dokumenty imaterialy*, Moscow (1970), p. 38

30 Konstantin Fedin, *Koster*, Moscow (1962), pp. 108-111

בהוראה נוספת שנתן סטלין כעבור כשלושה שבועות (29 ביוני 1941) וכוונה למחוזות הסמוכים לחזית, נדרשו הרשויות להיאבק ללא רחמים "נגד מפרי הסדר [...] מעוררי בהלה, מפיצי שמועות [...] [שאותם] יש להעמיד מיד לדין צבאי. [להעמיד לדין] את כל אלה אשר בזריעת בהלה ובפחדנות מפריעים לעניין ההגנה".³¹ הוראות אלה ודומות להן עמדו בסתירה מוחלטת לפינוי, שמטבע הדברים עורר בזמן אמת אי-סדר ובהלה בקרב האוכלוסייה.

מעדותה של רבקה תגר, שעד לשלהי שנות השלושים התגוררה ביישוב ווי נובה (Voyo Nova) בקרים,³² אנו למדים כי בגל הטרור של שנות השלושים בברית-המועצות נאסר בעלה כ"אויב העם". תגר עברה להתגורר בעיר ג'נקוי (Dzhankoi),³³ בתקווה למצוא בה עבודה ולהמשיך בחייה, אולם כתם נישואיה ל"אויב העם" רדף אותה והאנשים התרחקו ממנה. היא עברה להתגורר אצל בני משפחתה בעיר אומן (Uman)³⁴ שבאוקראינה, ולאחר פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית ניסתה עם קרובי משפחתה לעלות על אחת הרכבות האחרונות שיצאו מהעיר. כתוצאה מהמצב רבים התאספו ליד בניין העירייה בג'נקוי כדי להשיג רישיונות לפינוי, שבלעדיהם לא יכלו לעלות על רכבת. בתחילה נאמר להם שאין סיכוי שהגרמנים יגיעו, אולם כעבור ימים אחדים הודיעו לכל המבקשים לעזוב את העיר ולהתרכז באצטדיון, ששם יועמדו לרשותם משאיות. מספר המשאיות שהגיעו לא הספיק לפינוי מספר האנשים שהתאספו – רובם יהודים שביקשו להימלט – ורק בעלי כוח פיוז הצליחו לצאת מהעיר.³⁵

מצבים מעין אלה, שיש להניח שהתרחשו גם ביישובים אחרים, ביקש השלטון המרכזי למנוע. אך מאחר שהיה צורך הן בפינוי אוכלוסין והן בפינוי מפעלים והפעלתם המהירה בעורף, הוקם ב-24 ביוני 1941 סובייט לענייני פינוי.³⁶ אלא שלסובייט זה לא היה כל מושג כיצד לפנות מאות אלפי אנשים ואין ספור מפעלים, וכך עלה הרעיון לשלוח את עובדיהם לספריות על מנת ללמוד כיצד פוננו מפעלים נחוצים במלחמת העולם הראשונה.³⁷

1941 god – Dokumeny (Moscow, 1998), book 2, 447 31

J. Dekel-Chen, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924-1941*, New Haven and London: Yale University Press (2005), pp. 99-103; 32

Vospominaniia zhitelei (2004), pp. 147-148

לפי המפקד שנערך ב-1939 היו בעיר זו כ-1,400 יהודים, יותר מ-7 אחוזים מתושביה. 33

ערב המלחמה מנתה האוכלוסייה היהודית באומן 13,233 נפש – יותר מרבע מתושבי העיר. 34

ריאיון עם רבקה תגר (1910), איורש, O.3/3857, עמ' 16-18. גם טויבה שטרן מספרת בויכרונותיה כי בעיר איזיאסלב (I'ziaslav) כונסה אספה במועדון העירוני והנוכחים הוזהרו לא להפיץ שמועות מעוררות בהלה על פינוי (שם), O.3/3264. בעיר זו היו ב-1939 יותר מ-3,000 יהודים, שהיוו 28 אחוזים מאוכלוסייתה. 35

הסובייט מנה שמונה חברים וכעבור יומיים צורפו אליו שניים נוספים. בראש הסובייט לפינוי עמד לור קגנוביץ' (Kaganovich; 1893-1991) וב-3 ביולי מונה במקומו ניקולאי שוורניק (Shvernik; 1888-1970). עם חבריו נמנו שני סגני ראש הממשלה בעלי ניסיון בארגון, אלכסיי קוסיגיין (Kosygin; 1904-1980) ואנסטס מיקוין (Mikoian; 1895-1978). 36

L. Pogrebnoi, "O deiatel'nosti soveta po evakuatsii", *Eshelony idut na Vostok*, Moscow (1966), 37
p. 201; N. Dubrovin, "Eshelon za eshalonom", *ibid.*, pp. 208-209

סובייטים דומים הוקמו גם ברפובליקות המערביות של ברית-המועצות.³⁸ ב-27 ביוני 1941 קיבלו המוסדות העליונים של המדינה והמפלגה החלטה על "סדר הפינוי והיעד להעברת מכסות האנשים והרכוש בעל הערך". בהחלטה זו ניתנה עדיפות מובהקת לפינויים של מפעלים בעלי חשיבות צבאית.³⁹ לפי הוראות שונות ניתנה זכות קדימה גם לפינויים של אנשי המנגנון המפלגתי והממלכתי הסובייטי,⁴⁰ וכן ניתנה עדיפות לאנשי האקדמיה למדעים,⁴¹ לתיאטרונים, לאנשי אגודת הסופרים וכיוצא באלה. את מדיניות הפינוי הסובייטית הגדירה בצורה קולעת החוקרת רבקה מנלי: "בראש ובראשונה נחשב הפינוי כמרכיב במאמץ המלחמה, והנחישות לביצוע המבצע הייתה בהתאם [...] חיי אדם לא היו קטגוריה מבצעית בפניו. סדרי העדיפויות נבנו סביב הצרכים הצבאיים והתעשייתיים של המדינה".⁴²

עוד נקבע, כי על מועדי הפינוי יחליטו הסובייט לענייני פינוי או המועצה הצבאית של החזית. עדיפות לפינוי ניתנה לצידוד תעשייתי, לפועלים מיומנים, למהנדסים ולפקידים של המפעלים המפונים ולבני משפחותיהם. אשר לאוכלוסייה שאינה קשורה למפעלים, ניתנה זכות קדימה לצעירים שהיו כשירים לגיוס,⁴³ שפוננו גם מיישובים שלא התנהל בהם כל פינוי. כך למשל ציווה מפקד העירייה ז'מרניקה (Zhmerinka)⁴⁴ על כל הצעירים לעזוב את העיר ואכן הם הלכו ברגל עשרות קילומטרים.⁴⁵ על פינוי מקיב של צעירים בגיל לפני גיוס סיפר אחד העדים (1925) כדלקמן: "על-פי הצו של הוונקומט [voenkomat, הקומיסריון הצבאי, מעין "קצין העיר"]

38 ב-25 ביוני 1941 הוקם בביילורוסיה סובייט לפינוי, אולם ביום הקמתו כבר נמצאה הנהגת הרפובליקה במנוסה ממינסק למוגילב (Mogilev). ב-26 בחודש הוקם סובייט דומה באוקראינה וב-6 ביולי החל לפעול סובייט לפינוי גם במולדביה (Moldavia).

39 *Istoriia Velikoi Otechestvennoi voiny* (1961), vol. 2, pp. 56, 143; M. Pervukhin, "Perebazirovanie promyshlennosti", *Sovetskii tyl v Velikoi Otechestvennoi voine*, Moscow (1974), tom 2, p. 13; *Kommunisticheskaia partiia* (1970), pp. 333-334.

40 "Pervye dni voiny: Evakuatsiia (Po materialam 'Osobykh papok' Politbiuro TsK VKP(b)", *Vstupitel'naia: Zh. G. Adibekovoi, Otechestvennye arkhivy 2* (1995), pp. 28-37; "O poriadke vyvoza i razmeshcheniia liudskikh kontingentov i tsennogo imushchestva", *Izvestiia TsK KPSS*, 6 (1990), p. 208; Kumanev, "Sovetskaia ekonomika", p. 155.

41 B. Levshin, *Akademiia nauk SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny, 1941-1945*, Moscow (1966), pp. 15-20. ב-16 ביולי 1941 התקבלה החלטה לפנות ממוסקבה 747 עובדים של האקדמיה למדעים ו-1,423 בני משפחותיהם, וממוסדות המדע של לנינגרד 325 עובדים ו-650 בני משפחה. "Pervye dni voiny", pp. 33-34.

42 Rebecca Manley, *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*, Ithaca: Cornell University Press (2009), p. 33.

43 M. I. Likhomanov, L. T. Pozina, and E. I. Finogenov, *Partiinoe rukovodstvo evakuatsii v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny, 1941-1942 gg*, Leningrad (1985), p. 13.

44 לפי מפקד 1939 מנתה האוכלוסייה היהודית בעירייה כ-4,600 איש. מספטמבר 1941 נכללה עירייה זו במחוז טרנסניסטריה (Transnistria), ולמעשה שלטו בה הרומנים.

45 עדותו של רומן אורבוך (Averbukh; 1923), שנולד וגדל בעירייה זו, "ראיונות יודאיקה". לעדות דומה ראו: עדות דוניה סגל קלר, אי"ש, O.3/2752.

פוניתי ב־10 ביולי 1941 יחד עם קבוצה גדולה של צעירים [...] הופנתי לעורף [...] בהתחלה צעדנו בטור לכיוון הדונבאס. רבים ברחו הביתה [...] אלה שנותרו עלו על רכבת".⁴⁶ כמו כן ניתנה עדיפות לפינוי ילדים, בתי ילדים, מחנות קיץ וכדומה.⁴⁷

ליישום המעשי של הפינוי היו אחראים "הוועדים המרכזיים" והממשלות של רפובליקות הברית, המיניסטריונים (Narkomaty), ועדי המפלגה הקומוניסטית והוועדים של הוועד הפועל של הסובייטים במחוזות, בערים ובנפות שבאזורים הקרובים לחזית. במיניסטריונים נקבעו מיופי כוח ותפקידים היה לעסוק בפינוי, וגם על מפקדי הצבא ביחידות העורפיות הוטלה האחריות למבצע זה. הספקת התחבורה למפונים הוטלה על המיניסטריון לתחבורה, ומרגע הגעתם של המפונים ליעדם הם היו נתונים לטיפולם של הרפובליקות ושל המחוזות הקולטים.⁴⁸

מאחר שאחת ממטרות הפינוי הייתה גם למנוע מהאויב ביזת מוצרים שעשויים היו לסייע לו, נכתב בהוראה מ־29 ביוני 1941 כך:

במקרים של נסיגה הכרחית של יחידות הצבא האדום [...] לא להשאיר לאויב אף כתר, אף קרון [...] אף קילוגרם תבואה, אף ליטר דלק, אנשי הקולחוזים צריכים לפנות [לעורף] את בעלי החיים ולמסור למוסדות השלטון את התבואה על מנת להעבירה לעורף. כל רכוש בעל ערך, ובכלל זה מתכות, תבואה ודלק, שאי־אפשר לפנותם, יש להשמיד.⁴⁹

השלטון הסובייטי, שייחס חשיבות רבה לשמירה על חשאינות, פעל להעביר לעורף גם תיעוד ארכיוני⁵⁰ וכתוצאה מכך ניצלו כ־14 מיליון תיקים; במקומות שבהם הדבר היה בלתי אפשרי, נדרשו הרשויות להשמיד את הארכיונים.⁵¹ יש לציין שניתנה גם הוראה מיוחדת להעביר לעורף אוצרות אמנות ממוזיאונים שונים.⁵²

מאחר שלא היה אפשר להתעלם מפינויה של אוכלוסייה גדולה, הוחלט ב־5 ביולי 1941 להקים נקודות פינוי (Evakopunkt), שבהן יקבלו המפונים סיוע להגיע ליעדם. באוגוסט 1941

<http://iremember.ru/pekhotintsi/sharfman-mikhail-davidovich.html> 46

Likhomanov et al., *Partiinoe rukovodstvo evakuatsii*, pp. 45-55 47

Pervye dni voiny", pp. 28-37; "O poriadke vyvoza", p. 208; Kumanev, "Sovetskaia ekonomika", 48
p. 154; *Kuibyshevskaiia oblast' v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945)*, Kuibyshev
(1966), pp. 33-35

.1941 god – *Dokumeny*, p. 447 49

Organy gosudarstvennoi, vol. 2, book 1, pp. 183-184 50

.Ibid., p. 301 51

L. Maksimova, "Kul'turno-prosvetitel'nye uchrezhdeniia v pervye gody Velikoi Otechestvennoi 52
voiny (1941-1943 gg)", *Istoriia SSSR* 3 (1960), p. 89

פעלו ברחבי ברית-המועצות 128 נקודות פינוי כאלה,⁵³ אולם בשל חוסר תיאום בין הגופים השונים נוצרה אנדרלמוסיה רבה, בין היתר בשל השינויים המהירים בחזית והשיבוש בקשר בין המרכז לפריפריה.⁵⁴ בהחלטה שעסקה בסדרי פינוי אוכלוסין בזמן מלחמה נעשתה הבחנה בין אזורים שהתנהלו בהם פעולות קרביות לבין אזורים שהיו נתונים לסכנת כיבוש. הסמכות לפנות אוכלוסייה מאזורי קרבות ניתנה למפקדי הצבא, ואילו הפינוי מאזורים אחרים היה נתון בידי הסובייט לענייני פינוי.⁵⁵

הדיונים בסוגיות אלה הביאו ב־26 בספטמבר 1941 להקמת מנהלה (Upravlenie) לפינוי אוכלוסייה בראשותו של ק"מ פנפילוב (Panfilov), שגם כיהן כסגן היושב ראש של הסובייט לענייני פינוי. לרשות מנהלה זו הועמד המנגנון של מנהלת ההגירה (Pereselencheskoe) (upravlenie),⁵⁶ ואף שתפקידיה לא היו ברורים, הרי שבהקמתה ניתנה לגיטימציה מסוימת לפינוי אוכלוסייה שאינה קשורה ישירות למפעלים ולמוסדות.

ההתפתחויות בשטח הביאו לא אחת למצב שבו אנשים פונו לאזורים מרוחקים מהחזית ולאחר שהסתדרו לכאורה במקום התקרב הצבא הגרמני והם נאלצו להמשיך בנדודים. אירמה קרקיס (Karakis; 1929) מסרה בעדותה לימים, כי אביה האמין שהגרמנים ירצחו את כל היהודים ולכן הם התפנו מקייב. הם נשלחו לעיר רוסטוב שעל גדות נהר הדון, וכשהגרמנים התקרבו למקום הם נאלצו לנדוד עד לאוובקיסטן.⁵⁷ כשנבלמה ההתקדמות המהירה של הצבא הגרמני הוחלט ב־31 בינואר 1942⁵⁸ לפרק את הסובייט לענייני פינוי. ברם השינויים בחזית והתקדמות הצבא הגרמני לצפון הקווקז חייבו את השלטון המרכזי להניח כי עלולים להיווצר תנאים שיחייבו פינוי חוזר. לשם כך הוקם ב־22 ביוני 1942 "ועד לענייני פינוי ליד הוועד הממלכתי להגנה" (Komitet po evakuatsii pri Gosudarstvennom Komitete Oborony).⁵⁹

Mitrofanova 3 (1960), p. 40; Pogrebnoi, "O deiatel'nosti soveta po evakuatsii", pp. 203-204 53
Sh. Muchaev, "Druzha narodov SSSR – vazhneishee uslovie v reshenii problemy 54
evakuatsii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny", *Vestnik Moskovskogo Universiteta* 6 (1972),
p. 47; *Mitrofanova* 3 (1960) p. 39; M. I. Likhomatov, *Organizatorskaia rabota partii v 55
promyshlennosti v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1942)*, Leningrad (1964),
pp. 92-94

Istoriia Velikoi Otechestvennoi voiny (1961), vol. 2, p. 547; I. Belonosov, "Evakuatsiia 55
naseleniia iz prifrontovoi polosy v 1941-1942 gg", *Eshelony idut na Vostok*, Moscow (1966),
p. 16

Velikaia Otechestvennaia voina, 1941-1945 – Slovar'- spravochnik, Moscow (1985), pp. 56
.476-477

"ראיונות יודאיקה". 57

G. A. Kumanev, "Sovetskie zheleznodorozhniki v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny 58
(1941-1942)", *Istoriia SSSR* 1 (1959), pp. 37-38

בוועד היו חברים שלושה חברי הסובייט לענייני פינוי (מיקויז, שוורניק וקוסיגיין) וכן ו' מרקולוב (Merkulov), 59
סגן השר לענייני פנים (NKVD) ב' ארוטיונוב (Arutiunov; 1889-1953), הסגן הראשון של שר התהבורה;
ופ' ארמולין (Ermolin), סגן המפקד של פיקוד העורף בצבא האדום. ראו גם: *Organy gosudarstvennoi*

יש להבחין בין שני גלים עיקריים של פינוי ומנוסה. הפינוי הראשוני והעיקרי היה בקיץ ובסתיו 1941, והפינוי החוזר היה בקיץ ובסתיו 1942.⁶⁰ בששת החודשים הראשונים למלחמה הסובייטית-גרמנית פונו לצפון הקווקז,⁶¹ ובייחוד לגליל סטברופול (Stavropol' krai, שעד 1941 היה שמו אורדז'ניקדזה [Ordzhonikidze krai]), המוני אוכלוסין מאוקראינה, מקרים, מלנינגרד הנצורה ועוד. מספר הפליטים היהודים שהגיעו לקווקז עלה בהרבה על מספר היהודים שהתגוררו שם ערב פרוץ המלחמה,⁶² והפינוי מאזור זה, שהחל למעשה ב-1 באוגוסט 1942, התמקד בכתי חולים צבאיים.

הפינוי והמנוסה מאזור זה היו כאוטיים יותר מאשר מאזורים אחרים,⁶³ כפי שאנו לומדים מעדותה של פרידה זינצ'קובסקאיה (Zainchkovskaia; 1918), שבאוגוסט 1941 התפתה עם משפחתה מדניפרופטרובסק לצפון הקווקז. כאן היא עבדה באחד הקולחוזים ועם הזמן נדדה עם משפחתה לעיר מחצקלה (Makhachkala), בירת דגסטן (Dagestan), ולבסוף לאוזבקיסטן.⁶⁴ סוניה גליקמן (1920), מחנכת בגן ילדים בסימפורופול, סיפרה לימים על הפינוי ברכבת מסימפורופול לעיר קרץ' (Kerch') ומשם במעבורת לצפון קווקז. לאחר נדודים רבים הגיעו ילדי הגן לעיר גרוזני ומשם לבאקו (Baku), שהתרכזו בה כ-70,000 נפשות. גליקמן מנתה עם אלה שהועמסו על אוניות משא ולאחר נדודים רבים עלה בידה להתאחד עם הוריה בקזחסטן.⁶⁵ יהודים רבים שהצליחו להימלט מהאזורים המערביים של ברית-המועצות נתקעו בקווקז ושם נרצחו על-ידי הגרמנים.⁶⁶

bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine, Sbornik dokumentov, Moscow (2003), vol. 3, book 1, p. 554.

Sh. Munchaev, "Evakuatsiia naseleniia v gody Velikoi Otechestvennoi voiny", *Istoriia SSSR* 60
A. Kolesnik, "RSFSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny", in: 3. ראו גם: (1975), p. 133
Problemy tyła i vsenarodnoi pomoshchi frontu, Moscow (1982), p. 92. עוד ראו: חיים מעלאמוד,
סאועטיש היימלאנד, 12 בנובמבר 1982, עמ' 62.

61 כך למשל נקבעה העיר סטלינגרד כאחד המרכזים לקליטת המפונים ממולדביה, ממערב אוקראינה, מביילורוסיה,
מלנינגרד וממקומות אחרים. ראו: M. A. Vodolagin, *Ocherki istorii Volgograda*, Moscow (1968),
pp. 296-298. על הפינוי מהעיר גרוזני (Groznyi [Chechen-Ingush ASSR]), ובעיקר על המנוסה ממנה,
ראו עדותו של ישי אלחסוב (Alkhasov; 1914), מת"ב, מספר העדות אינו ברור.

62 לפי מפקד שנערך ב-1939 היו בקווקז 113,750 יהודים.
63 ראו: וילה אורבאן, "השמדת היהודים בשטחי ברית המועצות הכבושים על ידי הגרמנים", ילקוט מורשת יט
(1975), עמ' 112. ז'ניה קנור, שהגיעה לקווקז מדניפרופטרובסק (Dnepropetrovsk), מתארת את המנוסה
הנוראה מאזור זה עם התקרבות הגרמנים. עדות ז'ניה קנור, מת"ב, (202)13.

64 מת"ב, 177(217) (ללא שמו של מוסר העדות).
65 עדות סוניה גליקמן, איו"ש, O.3/4325, עמ' 5.

66 על הפינוי מצפון קווקז ראו: קיריל פפרמן, השואה בקרים ובקווקז (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,
האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007), עמ' 34-40; T. Petrenko and S. Linets, *Evakuatsionnyi*
protsess na Stavropol'e letom 1942 goda: Uspekhi i neudachi, Piatigorsk (2005), pp. 34-56.
בוריס ליפשיץ (Livshits; 1921) סיפר בעדותו כי בני משפחתו התפנו מקייב על סמך היתר שקיבלה אחותו
מהמפעל שעבדה בו. "שתי יממות ישבנו [...] וחיכינו מתי תאורגן הרכבת [...] בהתחלה פנתה הרכבת שלנו לכיוון

ייתכן אפוא כי השפעת הוועד לענייני פינוי שליד הוועד הממלכתי להגנה על הפינוי הייתה זעירה יותר מהשפעת המוסד שקדם לו. אולם גם בשישה או בשבעה חודשים לקיומו של הסובייט לפינוי הייתה להחלטותיו ולהוראותיו משמעות מוגבלת בלבד. זה נבע מהאנדרלמוסיה הכללית שהייתה באותו הזמן בברית-המועצות, ההתקדמות המהירה של הצבא הגרמני והתרופפות הקשר בין השלטון המרכזי לבין הרשויות המקומיות. מצב זה לא השתנה באופן מהותי גם לאחר הקמת הוועד לפינוי.

פינוי ומנוסה הלכה למעשה

ההחלטה על פינוי הייתה תלויה במידה מכרעת בהערכת המצב של המוסדות המקומיים ובעיקר של הפיקוד הצבאי בכל מקום.⁶⁷ אלה החליטו על-פי שורה של הערכות ושיקולים, שאחד החשובים בהם היה באיזון מידה יקשה הפינוי פעולות להגנת המקום, כגון הצבת מכשולים נגד טנקים וחפירת תעלות⁶⁸ – פעולות שהועסקו בהן מאות אלפי אנשים. בתחום זה, כמו בתחומים אחרים, שרר חוסר סדר מוחלט, כפי שמתברר מעדותה של ראייה ברודצקי (Brodskii), שגויסה לחפירת תעלות נגד טנקים בסביבות קייב. מתברר שביוני 1941 הגיעה לאתר החפירה אמה של ראייה ודרשה ממנה לברוח בנימוק שהגרמנים מענים יהודים. ראייה וחברותיה סירבו לעזוב, והתפנו רק לאחר שהופיע אחד הקצינים וציווה עליהן להתפזר בנימוק שתעלות אלה אינן נחוצות.⁶⁹

על הפיקוד הצבאי הסובייטי היה לשקול גם את הבהלה שיעורר הפינוי בקרב האוכלוסייה ואת מידת השפעתו על המוטיבציה של היחידות הלוחמות ועד כמה יקשה את העברתן של היחידות הנסוגות. כל השיקולים הללו היו תלויים בצפי של הצבא והשלטון המקומי, שנבע מהסבירות להתקדמות הכיבוש וזמנו. מפקדים לא מעטים ומוסדות שלטון מקומיים היו שבויים בקונספציה בדבר כוחו של הצבא האדום ונטו שלא להאמין להערכות בדבר ההתקדמות המסחררת של הצבא הגרמני, בייחוד משום שלא נמסר להם כל מידע אמיתי על המצב.⁷⁰ על עובדה זו הצביע החוקר הסובייטי ג' שיגאלין: "ההחלטות על פינוי מפעלי תעשייה [...] נתקבלו במקרים רבים באיחור רב בעטייה של הערכה בלתי נכונה של המצב בחזית".⁷¹

- פולטבה [Poltava]. אחר כמה ימים הפנו אותה לכיוון הנהר דון [...] בסוף יולי הגענו לעיר סטלינגרד, שהיו בה המוני פליטים". <http://www.iremember.ru/pekhotintsi/livshits-boris-naumovich.html>. 67 ראו פקודתו של מפקד החזית הדרומית-מערבית סגן אלוף מיכאיל קירפונוס (Kirponos), שהורה להתחיל את הפינוי מהעיר חרקוב ב־1 בספטמבר 1941 ולסיימו ב־10 באותו חודש. איזיש, 1M37/110.
- המרואיין יפים סירוטה (1924) סיפר כי בני משפחתו רצו להתפנות מהעיר אודסה, אולם הרשויות לא הרשו זאת משום שנוקקו לכוח אדם לחפירת תעלות הגנה, "ראיונות יודאיקה"; ראו גם: V. Ershov, V. Drobotov, and V. Efimov, *Gorod geroi – Volgograd, Volgograd* (1966), p. 88. 68 מת"ב, 16(202) (ללא שמו של מוסר העדות).
- אחד העדים מספר כי במהלך מנוסתו הגיע לעיירה (כ־35 קילומטרים ממינסק) שערב המלחמה ישבו בה כ־1,500 יהודים. "ב־26 ביוני הודיע הרדיו כי הקרבות נמשכים ליד העיר ברנוביץ' (Baranovich) [...] למעלה מ־200 קילומטרים מכאן. אבל אחר עשר דקות כבר נשמעו צעקות, כי הטנקים [...] מעבר לנהר". אנטולי רובין, מגפים חומים, מגפים אדומים: מגטו מינסק עד מחנות סיביר (תרגום: צבי ארד), תל אביב: דביר (1977), עמ' 12-13. 70 G. Shigalin, *Narodnoe khoziaistvo SSSR v period Velikoi Otechestvennoi voyny*, Moscow 71

ארבעה היבטים של פינוי ומנוסה

1. מפעלים ומוסדות

עדיפות ראשונה לפינוי ניתנה למפעלים של התעשייה הכבדה שאפשר היה להסב למטרות צבאיות.⁷² מאחר שהשינויים המהירים בחזית הם אלה שהכתיבו את ההתפתחויות, צוין בהוראות הכלליות כי המפעלים חייבים לעסוק בייצור עד לרגע האחרון,⁷³ ובשל כך רבים ממפעלי התעשייה על עובדיהם פונו רק כשהצבא הגרמני היה קרוב ממש.⁷⁴ פירוק המכונות הכבדות ללא ציוד מכני מתאים דרש מאמץ רב ופינוץ היה תלוי במידה רבה באמצעי תחבורה, בייחוד ברכבות,⁷⁵ שלא יכלו לעמוד הן בעומס פינוי המפעלים הן בהובלת לוחמים וציוד לחזית. יש להוסיף שתנועת הרכבות הייתה משובשת בשל פעולות חיל האוויר הגרמני (Luftwaffe), שהפציץ את מסילות הברזל ואת הצמתים החשובים.⁷⁶ מעיירות ומערים בינוניות, בעיקר מאלה שלא היו בהן מפעלים לתעשייה כבדה, לא היה – מטבע הדברים – פינוי כלל, ואם התבצע, הוא היה מוגבל ביותר. בעניין זה העיד חיים זיסמן מהעיירה לוגויסק (Logoisk):⁷⁷ "נמלטו מעטים ביותר [...] הצעירים ובריאי הגוף".⁷⁸

יליובטה טוצ'ינה (1919), מהעיר שפולה (Shpola; מחוז קייב)⁷⁹ ציינה כי מהעיירה לא היה כל פינוי, אולם "היו יוזמות פרטיות בהתאם ליכולתו של כל אחד ואחד. היו כאלה שהספיקו להימלט והיו כאלה שכלל לא האמינו בידיעות הרשמיות שנמסרו על פעילות צבאית בכיוון מסוים,

(1960), p. 52

A. Khavin, "Velikoe peremeshchenie industrii", *Novyi mir* 6 (1948), pp. 252-281; *Mitrofanova* 72
3 (1960), p. 35; Sanford Lieberman, "The Evacuation of the Soviet Union During World War
II", *Soviet Studies* 35 (1983) 1, pp. 90-102

Istoriia Velikoi otechestvennoi voiny (1961), vol. 2, p. 143 73

אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא ההוראה לפנות 10,000 מבני משפחותיהם של עובדי מפעלים מהעיר 74
קלינצי (Klinsky), שבמחוז אורל (Orel). ההוראה ניתנה ב־19 באוגוסט 1941, יום לפני שנכבש היישוב בידי
הגרמנים. Vadim Dubson, "On the Problem of the Evacuation of Soviet Jews in 1941 (New Archival Sources)", *Jews in Eastern Europe* 3 (1999) 40, pp. 44-45
D. Romanovskii and A. Zel'tser, "Unichtozhenie evreev v Vitebske v 1941 godu", *Vestnik*
evreiskogo Universiteta v Moskve 4 (1993), p. 199

על התנאים ושיטות העבודה בפירוק של מפעלים ראו: 75
Sovetskie profsoiuzy v gody voiny, Moscow (1970).

Kumanev, "Sovetskie zheleznodorozhniki", pp. 37-38; idem, *Voina i zheleznodorozhnyi* 76
transport SSSR, 1941-1945, Moscow: Nauka (1988), pp.71-97; Anastas Mikoian, *Tak*
bylo – Razmyshleniia o minuvshem, Moscow: Vagrius (1999), pp. 394-401; L. Musatova,
"Zalyznychnyky Ukraini v pershii period Velykoi vytchyznianoï vyiny (1941-1942 rr.)",
Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal 5 (1974), pp.78-83

לפי מפקד 1939 היו בעיירה זו 864 יהודים. 77

מת"ב, 1354(217) בלי ציון שמו של מוסר העדות). 78

בעיירה זו התפקדו ב־1939 כ־2,500 יהודים. 79

וכעבור יום-יומיים כבר היה הצבא הגרמני במקום".⁸⁰

כל בעל אישור לפינוי היה רשאי לקחת אתו גם בני משפחה והאישור לא הגדיר מי נכלל בהגדרת משפחה.⁸¹ ליה רחלקינה מסרה בעדותה כי באחד הימים הגיע אחיה וסיפר כי המפעל שהוא קשור אליו מתפנה על עובדיו ובני משפחותיהם. "בקושי נדחפנו לקרון שהאנשים בו נדחסו כמו דגים בחבית".⁸² נראה כי בעניין זה היה הבדל של ממש בין יהודים לבין כלל האוכלוסייה. בקרב הלא-יהודים שהתפנו הצטרפו לכל עובד רק אשתו וילדיו, ואילו עובד יהודי השתדל לקחת אתו את רוב בני משפחתו וקרוביו. למשל, הפינוי וההימלטות מחצי האי קרים התאפשרו מאמצע ספטמבר 1941 רק בדרך הים, ובקרב כ-3,000 יהודי העיר פאודוסיה (Feodosia) נפוצו שמועות שהגרמנים רוצחים יהודים. על רקע זה ניתן להבין מדוע 1,330 מתוך 3,880 האזרחים שהתפנו מעיר זו היו יהודים (39 אחוזים מכל המפונים).⁸³

מנתונים לא מלאים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של ברית-המועצות עולה, כי עד 15 בספטמבר 1941 היוו היהודים 24.8 אחוזים מהמפונים או מקרב הנמלטים לעורף.⁸⁴ יהודים נעזרו גם בקשרים אישיים (ברוסית: Blat) עם ראשי מפעלים שיועדו לפינוי, ואלה סייעו להם. ככל שהחזית התקרבה השתדלו המוני אדם להידחק לרכבות – גם אלה שלא עבדו בבתי חרושת ובמוסדות שפוננו. אישה שלמדה באותם ימים בקונסרבטוריון בקייב מספרת בעדותה כי חברתה ללימודים הודיעה לה כי ב-4 ביולי 1941 עומדת לעזוב את העיר אונייה של מפונים. האישה מיהרה לנמל והצליחה לעלות לאונייה על-אף שלא היה בידה אישור.⁸⁵ בעניין זה מתברר שכדי לעלות לכלי תחבורה כלשהו נדרשו לעתים מאמץ ותחבולות.⁸⁶ מיכאיל קגנוביץ' (1923), שאביו היה חבר בוועדה לפינוי בקייב, סיפר בעדותו כי יום אחד אסף את חפציו של אביו למוזודה קטנה וצירף אותו למפונים מהעיר שעבדו בבית חרושת לשיפוץ קרונות, ואת אמו ואחותו שלח עם מפונים שנמנו עם חברי אקדמיה למדעים וחברי אגודת הסופרים.⁸⁷

80 עדותה של יליובטה טוצ'ינה (Tuchina), איו"ש, O.3/3935, עמ' 4.

81 ראו צילום של אישור כזה, מ-29 באוגוסט 1941, שהוצא למשפחה יהודית של חמש נפשות מטעם המטה הצבאי של אוור חרקוב, וצילום של אישור דומה מ-20 בספטמבר 1941 שהוצא למשפחה אחרת מעיריית חרקוב: Evakuatsiia v Kazakhstan – 1942, Almaty (2008), pp. 24, 27.

82 Liia Rakhel'kina, "Vospominaniia o godakh voyny", *Zametki po evreiskoi istorii* 8 (2009), p. 111.

83 Mark Gol'denberg, "Kholokost i Feodosiia", *Golokost i suchasnist'* 5 (2002), pp. 7-8.

84 Iosif Kheifets, "Tashkentskii front – nepotopliaemyi flagman rossiiskogo antisemitizma", *Zametki po evreiskoi istorii* 12, 147 (December 2011).

85 טטיאנה פטרבורגסקיה, "ראיונות יודאיקה".

86 שאול בורובי, שפונה ב-1941 מאודסה לקובאן (Kuban), כותב: "לרכבות ולקרונות התפרצו גם פליטים 'פשוטים'. לעתים נתנו להם להיכנס מתוך רחמים ולעתים הם דחפו לסדרני הרכבת כסף או דברים ממיטלטליהם העלובים". Saul Borovoi, *Vospominaniia, Moscow and Jerusalem* (1993), p. 257. על הפינוי מהעיר פנזה (Penza) ראו: אליהו רודניצקי, שנה ברוסיה, תל אביב: עם עובד (תש"ה), עמ' 186-187.

87 מיכאיל קגנוביץ' היה אחיינו של לור קגנוביץ', מעוררו הקרובים של סטלין. מת"ב, מספר העדות לא ברור.

את שהתרחש בעלייה לרכבת מפונים תיאר בידיש, באופן קולע למדי, הסופר הסובייטי לייזר קצוביץ' (1953-1903):

התאים והמעברים היו מלאים לעייפה בנשים וטף, ותוך שימוש בידיהם המשיכו אנשים להידחק ולהידחק ברוגז. אחדים זרקו את החבילות מבעד לחלונות, הרימו את ילדיהם מעל לראשים ומסרו אותם למאושרים שהיו בקרון. אחר כך, בעזרת מרפקים, השתדלו בעצמם להשתחל למעברים שבין הקרונות.⁸⁸

גם היסטוריונים סובייטים הודו כי קרונות המשא של המפונים "היו גדושים בנשים, זקנים וילדים והדוחק היה איום ונורא".⁸⁹ כל פינוי של מפעלים עורר בהלה והרשויות השתדלו שלא לתת לו פומבי. ואכן, רבים מהעדים שפוננו עם עובדי מפעלים ומוסדות ציינו כי המידע על הפינוי הועבר בעל פה ולא הוזכר באמצעי התקשורת - גם כדי שלא לספק מידע לאויב.

2. אנשי המנהל והמנגנון השלטוני ומשפחותיהם של אנשי צבא קבע

עדיפות מיוחדת בעת הפינוי ניתנה לאנשי המנגנונים הסובייטיים, כגון פעילי המפלגה הקומוניסטית, יושבי ראש של רשויות מקומיות, אנשים שהועסקו בשירותי הביטחון ובמערכות התעמולה וכיוצא באלה. רוזה ליקינה (1920), שעבדה כגננת בבית ילדים של שירות הביטחון הסובייטי (נקו"ד), סיפרה שהיא והילדים היו מהראשונים שפוננו מקייב לצפון הקווקז.⁹⁰ בתשובה לשאלה על אופן הפינוי ממינסק, השיבה רומה דוידסון כי אנשי שירותי הביטחון היו ראשוני המפונים,⁹¹ ובערים קטנות ובינוניות הם דאגו בטרם שנמלטו קודם לכל לבני משפחותיהם ולרכושם.⁹²

88 לייזר קאצאוויטש, פון היים צו היים, מאסקווע: דער עמעס (1946), עמ' 15-16; על הדוחק והאווירה בקרונות של הנמלטים ראו: מ' קברינסקי, "אינמיטן וועג", סאוועטיש היימלאנד 1 (1963); David Vol'pin, "Schastlivoe moe detstvo", *Korni* 49 (2011), pp. 96-98.

89 *Mitrofanova* 3 (1960), p. 59.

90 רוזה ליקינה (Leikina), מת"ב, 31(202).

91 רומה דוידסון, שם, 22(51).

92 על הימלטותם של אנשי המנגנון הסובייטי מוויטבסק, ממינסק, מפרוסקורוב (Proskurov) ומערים אחרות ראו: *Skrytaia Pravda Neizvestnye dokumenty voiny 1941*, Moscow (1992); הרש סמולר, ווו ביסטו חבר סידאראוו, הוצאת ישראל פרץ (1975), עמ' 166-167. על הימלטותם של אנשי המנגנון מן העיירה צ'שניקי (Chashniki) שבמחוז ויטבסק ראו: D. Romanovskii, "Chashniki", *Vestnik Evreiskogo universiteta*; v. *Moskve*, 1 (1992), pp. 160, 188. נמלטו ראשיה בלי שקיבלו אישור לכך. ראו: הארכיון הממלכתי המרכזי של האיגודים החברתיים באוקראינה - *Tsentrāl'nyi gosudarstvennyi arkhiv obshchestvennykh ob'edinenii* - *Ukrainy (TsGAOU)*, Fond 57, Opis' 4, Delo 6, p. 12. על אפשרויות הפינוי של בני שכבה זו מן העיירה הקטנה טורוב (Turov) בביילורוסיה ראו: Leonid Smilovitskii, "Evakuatsiia i begstvo iz

לא מעט פקידי רשויות מקומיות שהתנגדו לפינוי עד לרגע האחרון העמיסו על משאיות ועגלות את קרוביהם ובני משפחותיהם ונמלטו כאשר הגרמנים התקרבו. סימה מרגולינה מהעיר אוודה (Uzda)⁹⁵ מסרה בעדותה שסמוך לפרוץ המלחמה נפוצו בעיר שמועות כי אנשי הוועד הנפתי של המפלגה (raikom) ועובדי הבנק הממלכתי נמלטים מהעיר. "בעקבותיהם עזבו תושבים מסוימים [...] שהיו להם אמצעי תחבורה משלהם".⁹⁶ רוב רובם של אנשי המנגנון היו מרושתים היטב במערכת ביורוקרטית. הם השיגו ללא קושי היתרי פינוי לעצמם ולבני משפחותיהם,⁹⁷ ולרבים מהם גם הייתה גישה לאמצעי תחבורה של מוסדות שונים.⁹⁸ יהודי שהיה מנהל התלכות לאפיייה של מחוז מינסק סיפר בעדותו כי בימים הראשונים למלחמה העלה את אשתו ושלושת ילדיהם על משאית ופינה אותם מן העיר. המשפחה הגיעה לאחד היישובים, ושם הצליחה לעלות על רכבת שנסעה לקוחסטן.⁹⁷ על הימלטותה ב־24 ביוני 1941 של אחת המשפחות היהודיות מבוריסוב (Borisov)⁹⁸ אנו למדים מיפיו פודוקסיק, שאביו עבד כמנהל חשבונות ראשי בכית חרושת לזכוכית. יומיים לאחר פרוץ המלחמה יצא האב בכרכרה שהייתה רכוש של בית החרושת והעלה עליה את בני משפחתו. הם נדרו עד שעלה בידיהם לעלות לרכבת וכך הגיעו לעורף.⁹⁹ גם העדיפות שניתנה לאנשי צבא קבע הייתה תלויה במידה רבה בתנאים מקומיים, ולעתים ביוזמתם האישית.¹⁰⁰

8. Turova. Leto 1941", *Uroki Kholokosta: Istoriia i sovremennost'* 3, Minsk (2010), p. 8
 בעירה אוודה שבמחוז מינסק התפקדו ערב המלחמה כ־1,150 יהודים, שהיו כשליש מתושביה. 93
- Sima Margolina, *Ostat'sia zhit'*, Minsk (1997), pp. 12-15 94
- סמן דידיק (Semen Didik; 1926) כותב שבכיתתו בבית הספר האוקראיני "למדו ילדי העילית המקומית (בעיר בר [Bar]) שגרו בבית מיוחד של העובדים האחראים. אמו של ידידי וכן כיתתי טוביה ולקובר [Zhelkover] עבדה כמנהלת הוועד הנפתי של המפלגה [raikom] והם יכלו להתפנות [...] בכיתה אחת עמי למדה הילדה פניה בלובשטיין, שאביה היה מנהל חשבונות של הברית המקומית לצרכנות, וגם כל משפחתה יכלה להתפנות".
 "Sud'ba i zhizn' mal'chika iz rasstrel'ianogo getto", <http://www.proza.ru/2004/01> 96
- ב־6 באוגוסט 1941 דיווח מפקד ההנהלה הפוליטית של חזית הדרום: "מנהלי המוסדות המפלגתיים והסובייטיים מפנים בבהלה את בני משפחותיהם, ומפקירים לגורלה אוכלוסייה שנועדה לפינוי. גם כלפי המשפחות של מפקדי הצבא הם נוהגים בצורה דומה. כך למשל בזמן כיבוש העיר בלטה [Balta] בידי האויב לא פונו 360 משפחות של אנשי הפיקוד של גדוד 74 [...] ולאחר שנכבשה העיריה הצבאית וויני גורדוק [Voennyi gorodok] היו משפחות אלה נתונות להענשת דמים". *Sovetskaia povsednevnost' i massovoe soznanie, 1939-1945*, Moscow (2003), p. 310
- Evakuatsiia v Kazakhstan* (2008), pp. 41-45 97
- לפי מפקד 1939 נמצאו בבוריסוב יותר מ־10,000 יהודים – 20 אחוז מתושביה. 98
- Efim Podoksik, "Voina v sud'be moi sem'i", *Korni* 16 (2001), pp. 163-171 99
- עדותו של מיכאל גרשויג, איז'ש, O.3/5168, עמ' 10-13. 100

3. המנוסה

ההבחנה בין מנוסה לפינוי איננה קלה לחוקר. רבים מן הנמלטים עלו לאמצעי תחבורה כלשהו, הגיעו לעורף ונחשבו למפונים. לצורך הדיון נגדיר כאן כמנוסה כל יוזמה עצמית להימלטות מיישוב המגורים הקבוע לפני הכיבוש הגרמני, שלא במסגרת מאורגנת, אף שגם הגבול בין מסגרת מאורגנת לבין יוזמה עצמית אינו ברור על-פי-רוב. מתברר למשל כי מז'יטומיר לא היה פינוי מאורגן, וכשהגיעו ליהודים שמועות על מעשי הגרמנים הם מיהרו לעזוב. "הסבא הושיב [את כל משפחתו] [...] על עגלה רתומה לסוס. לא לקחו בגדים משום שאמרו שנחזור כעבור שבועיים".¹⁰¹

פליטים יהודים שהגיעו מפולין לשטחי ברית-המועצות ב-1940 היו הראשונים שעם פרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית החליטו להתפנות בכל מחיר מזרחה. רובם היו צעירים שדבר לא קשר אותם למקום מגוריהם וחלקם כבר חוו על בשרם בעבר את יחס הגרמנים ליהודים.¹⁰² את תנועת הפליטים היהודים ממחוז סמולנסק (Smolensk) מזרחה תיאר ביומניו המשורר הרוסי קונסטנטין סימונוב (1915-1979):

פליטים יהודים מקרבת ביאליסטוק, מלידה [Lida] וממאות עיירות יהודיות, הלכו בדרכים. הם נסעו בעגלות [povozki] ובעגלות איכרים [arby] [...] זקנים שלא ראיתי מעולם, בעלי פאות וזקנים [...] נשים עייפות שהודקנו טרם עת וילדים [...] על כל עגלה שישה, שמונה ועשרה ילדים שחורי שער.¹⁰³

ההחלטה להימלט הייתה אחת ההחלטות הקשות והגורליות שכל משפחה הייתה צריכה לקבל, שכן פירושה היה להשאיר את מעט הרכוש שהושג בעמל, בתנאי המצוקה של ברית-המועצות של אותם ימים, וללכת במאמץ בלתי רגיל אל הבלתי ידוע.¹⁰⁴ המשפחות נאלצו להחליט בתוך זמן קצר, ומאחר שראשי המשפחה, הגברים, כבר גויסו, נחתה המעמסה על שכמן של הנשים.¹⁰⁵ את המנוסה מהכפר קלינינדורף (Kalinindorf)¹⁰⁶ תיאר נחום קובנצקי (Kovnatskii) כך: "התפנינו

101 Klara Kats-Fridman, "Dve evakuatsii odnoi sem'i", *Setevoi al'manakh "Evreiskaia Starina"* 3 (2012) 74.

102 מת"ב, 9(51).

103 Konstantin Simonov, *Sto sutok voiny*, Smolensk: Rusich (1999), p. 64.

104 את האווירה בעיירה ברזינו (Berezino) שבביילורוסיה ב-26 ביוני 1941 תיאר אחד העדים בוו הלשון: "אמנם יהודים חשבו שרצוי להימלט, אך חבל היה להם להשאיר הרכוש". איז"ש, עדות מס' O.33/263, עמ' 2. מלבינה רמניק (Malvina Remennik) מטולצ'ין (Tul'chin) סיפרה כי כשהתקרבו הגרמנים ניסתה לשכנע את אחותה לעזוב את העיר, וזו השיבה לה כי לפני זמן קצר קנתה ארון ואינה יכולה להשאיר אותו. מת"ב, 20(202).

105 Manley, *To the Tashkent Station*, pp. 79-84.

106 קלינינדורף היה כפר ראשי של נפה כפרית יהודית. ערב מלחמת העולם השנייה התגוררו בו 1,879 יהודים, שהיוו 60 אחוז מתושביו.

עם סוסים והגענו לדנייפר. מי שיכול היה לחצות [את הנהר] עבר [...] אולם הראשונים בתור לחצות היו יחידות הצבא שנסוגו.¹⁰⁷

לנוכח האנדרלמוסיה והיעדר שלטון היו מקרים שהאוכלוסייה המקומית שדדה את חפציהם של הנמלטים שנעו בדרכים.¹⁰⁸ היו גם משפחות רבות שחרף נחישותן להימלט לעורף נותרו תקועות באזורי הכיבוש.¹⁰⁹ לעתים גם אירע שעגלון שנשכר לפנות משפחה התחרט באמצע הדרך והמפונים נאלצו להמשיך ברגל עם מיטלטיהם הרבים.

לבעלי אמצעים היו סיכויים רבים יותר להימלט. באמצעות שלמונים הם הצליחו להידחף לרכבת מזדמנת או לשכור עגלה, בעוד חסרי אמצעים התקשו להתפנות לעורף ונותרו בשטח הכבוש.¹¹⁰ כדי לעשות צעד מכריע של מנוסה נדרשה מודעות עמוקה לסכנות שארבו למי שיישארו במקום. על-אף המידע שפורסם בעיתונות הסובייטית על היחס הקשה של הגרמנים ליהודים, המבוגרים יותר ומי שהיו פעילים פחות במוסדות השלטון הסובייטי התייחסו בספקנות לידיעות הקשות וראו בהן תעמולה גרדא.¹¹¹ גניה בס (1919), שבפרוץ המלחמה התגוררה בוויניצה, סיפרה כי לא מעט יהודים הטילו ספק באכזריותם של הגרמנים שתוארה בכלי התקשורת.¹¹² רבים זכרו את הגרמנים מימי מלחמת העולם הראשונה דווקא לטובה,¹¹³ והיו גם יהודים שלמדו בגרמניה והתקשו להשלים

107 מת"ב, עדות (87/217), עמ' 7.

108 *Moldavskaia SSR v Velikoi otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuzu 1941-1945 gg*, Kishinev (1970), pp. 117-119.

109 על ניסיון הימלטות כזה מן העיירה חמלניק (Khmelnik) שבמחוז ויניצה ראו: איו"ש, O.3/4205. משפחה יהודית מהכפר קרסנו (Krasnoe) שבמחוז סמולנסק שניסתה להימלט הגיעה לכפר שלטו בו גרמנים ונאלצה לשוב על עקבותיה. ראו: עדות מינואר 1944, מערדער פון פעלקער, זאמלונג 2, מאסקווע (1945), עמ' 84.

110 Tat'iana Evstaf'eva and Vitalii Nakhmanovich (eds.), *Babii Iar: chelovek, vlast', istoriia*, 5 vols., vol. 1: *Istoricheskaia topografiia, khronologiia sobytii*, Kiev: Vneshtorgizdat (2004), p. 248.

111 סתר יליסבצקי, "ראיונות יודאיקה". גם מירושניק (1925) סיפר כי סבו לא רצה בשום אופן לעזוב את קייב וטען "שכל מה שכתבים עיתונים סובייטיים על רצחנותם של הגרמנים הוא תעמולה קומוניסטית". איו"ש, O.3/3932. בעדות אחרת צוין כי בעיר יאלטה (Ialta) שבקרים "יהודים רבים לא האמינו שהפשיסטים מתנהגים בחייתיות. הוקנים הוכירו את מלחמת העולם הראשונה, שהגרמנים לא כל כך מפחידים כפי שמציירים אותם". Eduard Levin, *Sorok dnei do rasstrela*, Moscow (2001), p. 123.

112 מת"ב, 37(202) (ללא שמו של מוסר העדות).

113 באברויסק: ספר זיכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה, תל אביב: הוצאת תרבות וחינוך (תשכ"ז), ב, עמ' 770. ראו גם: ילנה ויחמיצ'וק (Iukhimchuk), "ראיונות יודאיקה". טויבה שטרן סייעה את לימודיה בבית הספר ב-1929, ולאחר מכן נסעה ללמוד בטכניקום ואף מצאה עבודה. עם הפלישה הגרמנית נסעה להוריה באיזאסלאב. בויכרונותיה היא כותבת: "קראתי לא מעט ספרות יפה על הפשיזם. ידעתי שיהודים לא ישרדו תחת השלטון הגרמני [...] השתדלתי לשכנע את השכנים לעזוב [...] אולם לדאבוני הם לא מיהרו [...] לא יכולתי לשכנע אפילו את אמי [...] ב-30 ביוני הלכתי למשטרה [...] עובדי העירייה כבר עזבו [...] כל יום עם עלות השחר הלכתי עם אמא על מנת להיכנס לאיזושהי רכבת, אבל לא היו רכבות כלל. ב-2 ביולי באנו עם אמא לתחנת רכבת [...] העמיסו את משפחות אנשי הצבא [...] שכנעתי את אמי שתיסע אתי והיא בסוף הסכימה". איו"ש, O.33/3264.

עם הדעה שבני עם תרבותי זה ירצחו יהודים. אחד הניצולים סיפר כי בני משפחתו לא עזבו את קייב משום שידידה שלהם סיפרה לאמו כי בשנת 1918 הגרמנים התייחסו יפה ליהודים.¹¹⁴ גם בתו של הסופר איציק קיפניס (1922) סיפרה כי סבה לא עזב את עיירתו סלובשנו (Sloveshno) כיוון שסמך על היכרותו עם הגרמנים במלחמת העולם הראשונה.¹¹⁵ לנוכח הקשיים העצומים שהיו כרוכים באפשרות להימלט, הצורך לעלות על כלי תחבורה מזדמן או ללכת ברגל קילומטרים רבים, וגם בשל סיבות משפחתיות ואישיות, נמנעו יהודים רבים מכל ניסיון להימלט. בלה גרינשטיין מהעיירה אוודה סיכמה זאת כך: "לא הייתה כל אפשרות להימלט. הייתה לנו ילדה קטנה בת תשעה חודשים, ולאחי [...] הייתה ברך חולה. לא יכולנו ללכת ברגל ומאחר שהדלק אזל כבר לא היו רכבים. בעיירה שרר תוהו ובוהו ואיש לא ידע לאן ללכת."¹¹⁶

4. עידוד יהודים להימלט ויוזמות מקומיות

לצד המדיניות הכללית שלא הבחינה בין הסכנה הצפויה ליהודים מהכיבוש הגרמני לבין זו הצפויה לכלל האוכלוסייה, היו מקרים שמפקדי צבא, פקידים ואנשים פרטיים עודדו את היהודים להימלט. מירקה פלג (1920), שעם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות הייתה סטודנטית באוניברסיטת וילנה, מסרה שהיא וחבריה התכוונו לנסוע למשפחותיהם שהתגוררו בערים אחרות: "תוהים ברחוב ניגש אלינו רוסי, שכנראה זיהה שאנחנו יהודים, שאמר: 'בעוד כמה שעות יהיו כאן הגרמנים. מהרו אל התחנה. עוד מעט תגיע רכבת לפנות את משפחות הקצינים והפקידים הרוסים'."¹¹⁷

לצד אותן פעולות פרטיות היו מפקדי צבא מקומיים שקראו מיוזמתם ליהודים להצטרף לצבא האדום הנסוג והזהירו אותם שהגרמנים ירצחו את כל היהודים.¹¹⁸ אחד היהודים, פוליטרוק (politruk, קומיסר פוליטי) שנמנה עם היחידות הנסוגות של הצבא האדום, ציין בויכרונותיו: "בעיירות שבהן עברנו שאלו המקומיים, ובכללם גם יהודים רבים, מה עליהם לעשות. יעצתי

שמו של מוסר העדות לא צויין). על דעות דומות שנשמעו בקרב יהודי מינסק ראו: Galina Kostelians, *Ot Ukrainy do Belorussii: Istorii odnoi evreiskoi sem'i*, Dnepropetrovsk and Minsk: Lira (2009), pp. 72-73. טיעונים מעין אלה הוזכרו גם בוריס שפאק (1921) מהעיירה סלבוטה (Slavuta), מת"ב, 18(202).

114 קונסטנטין בלואוסוב (Belousov; 1929), "ראיונות יודאיקה".

115 בלה קיפניס, "ראיונות יודאיקה".

116 עדות של בלה גרינשטיין (1920), איר"ש, O.3/3282, עמ' 4. יעקב גרינשטיין, אוד מכיכר היובל: רשימות פארטיזן מגיטו מינסק, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (תשכ"ח), עמ' 10-11; קלרה קריבצ'נוק (Krivchenok), "ראיונות יודאיקה".

117 צביקה דרור (עורך), דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים, לוחמי הגטאות: הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות (1984), א, עמ' 104.

118 בעדויות מסוימות צוין כי אנשי הצבא האדום שנסוגו מהעיר טרוביץ (Trubits) שבוהלין (Voholin) יעצו ליהודים להימלט אתם ואף הבטיחו לסייע להם. ראו: יוסף ליטבק, פליטים יהודים מפולין בברית המועצות, 1939-1946, לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1988), עמ' 77; גם שמואל בילוינסקי, שנמלט מהעיירה אוסטרוג (Ostrog), סיפר בריאיון שערכת עמו כי עם נסיגת הצבא האדום קראו לוחמי היהודים להצטרף אליהם.

לכולם לעזוב את בתיהם מהר ככל האפשר ולעבור לתוככי המדינה".¹¹⁹ ממקרה אחר אנחנו למדים שלצד החיילים שנסוגו צעדו גם פליטים יהודים, ולנוכח המבוכה שנוצרה זכר אחד הלוחמים יהודי ממולדביה, "בעל זקן מתולתל", ששאל אותו: "האם נכון שהם הורגים יהודים? הרי הם עם תרבותי",¹²⁰ ושאל גם אם לדעתו אכן הגרמנים עומדים להגיע ואם חובה לעזוב. במצב של חוסר אונים שהיהודים היו שרויים בו, די היה לעתים בעצה ברגע מסוים כדי להציל יהודים ממוות כמעט בטוח.

אחרית דבר

הדוגמאות המעטות לפינוי ולמנוסה מראות הלכה למעשה כי מדובר על-פי-רוב במסע תלאות של אלפי משפחות, שסיפוריהן, על-אף קווים משותפים מסוימים ביניהם, אינם זהים – אף שכל מי שהגיעו ליעד מסוים נתפסו כמפונים. כך עולה למשל מ-36 עדויות של יהודים שעזבו את העיר מוגילב,¹²¹ שנכבשה על-ידי הגרמנים ב-26 ביולי 1941.¹²² כשמדובר על מנוסה ועל פינוי, ראוי להביא בחשבון כי לא כל אלה שניסו להימלט, אם בצורה מאורגנת ואם ביוזמתם שלהם, אכן הגיעו למקום מבטחים. היו לא מעטים שהתייאשו וחזרו על עקבותיהם והיו כאלה שנאלצו לעצור בדרך כי בשעת מנוסתם הגרמנים השיגו אותם. אין גם להתעלם מן העובדה שרכבות ואוניות שהסיעו מפונים הופצצו על-ידי אווירונים גרמניים שהמטירו אש מקלעים גם על דרכי המילוט. מרבית העדויות והנתונים שברשותנו מראים כי בקרב המפונים והנמלטים היה שיעור היהודים גבוה יותר משיעורם באוכלוסייה הכללית. יש להניח שהדבר נבע משלוש סיבות עיקריות: הראשונה היא המוטיבציה של היהודים, שהייתה חזקה יותר להימלט לעורף, משום שיהודים ידעו כי גורלם תחת כיבוש גרמני יהיה קשה יותר מזה של שאר האוכלוסייה, והיו מודעים למדיניות הרצח הכללי של כל היהודים. הסיבה השנייה קשורה לכך שיהודים רבים התרכזו בערים גדולות, שסופקו להן אמצעי תחבורה רבים יותר והאפשרויות להתפנות מהן היו זמינות יותר. הסיבה השלישית נובעת מחלקם הגדול יחסית של היהודים בשכבות החברתיות של ברית-המועצות שקיבלו עדיפות במהלך הפינוי.

רוב רובם של היהודים שמקומות מגוריהם נכבשו בידי הגרמנים ולא עלה בידהם להימלט לעורף נרצחו. בעקבות השואה הצטמצמה אפוא האוכלוסייה היהודית בברית-המועצות ביחס למספר היהודים שהתגוררו בגבולותיה ערב המלחמה הסובייטית-גרמנית.

L. Dubossarskii, V. Gol'dman, and A. Peisakhovich (eds.), *Voiny-evrei vo Vtoroi Mirovoi i 50 let spustia*, Tel Aviv (1995), p. 216 119

.Naum Dashevskii, *Vospominaniia bez vesti propavshego*, Moscow (1990), p. 28 120

ערב המלחמה התגוררו בעיר מוגילב כ-20,000 יהודים, שהיוו כ-20 אחוז מתושבי העיר. יש להניח כי בזמן הכיבוש הגרמני היה מספרם גדול יותר, משום שנמלטו אליה יהודים מחלקים אחרים של ביילורוסיה הסובייטית. 121

Alexander Litin and Ida Shenderovich, *Istoriia Mogilevskogo evreistva – Dokumenty i liudi (V dvukh knigakh)*, Mogilev (2009), vol. 2, part, 2, pp. 109-136 122

